

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Urša Erbežnik

Revitalizacija tovarne Rog – ohranitev umetniških in kulturnih prostorov

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Urša Erbežnik

Mentor: red. prof. dr. Mitja Velikonja

Revitalizacija tovarne Rog – ohranitev umetniških in kulturnih prostorov

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

*Moji najdražji,
hvala za pogum in oporo
ter da ste mi vedno znali
narisati nasmeh na obraz.*

Revitalizacija tovarne Rog – ohranitev umetniških in kulturnih prostorov

Prostori nekdanje tovarne Rog so z aktivno zasedbo družbenih gibanj in subkultur postali kulturno avtonomno središče. Aktivni uporabniki nekdanje tovarne Rog so zapuščenim prostorom dali namembnost in tako prostore spremenili v umetniške in bivalne skvate. Člani se v nekdanji tovarni Rog soočajo predvsem s problemom izginjanja javnega prostora ter vprašanjem, ali se bo ohranila alternativna in avtonomna produkcija. Javni prostori postajajo javno-zasebni prostori, ki ne nudijo več tolikšne mere avtonomnosti, ravno tako pa se izgublja koncept prostorske pravičnosti. Revitalizacija nekdanje tovarne Rog bo v središču Ljubljane zamenjala alternativno produkcijo s Centrom sodobnih umetnosti – Rog. Ohranitev obstoječe kulturne produkcije je v interesu aktivnih uporabnikov nekdanje tovarne Rog, vendar pa realizacija projekta Centra sodobnih umetnosti vodi v drugačno smer, saj omejuje kulturne in umetniške prakse. Pojme, kot so subkultura, družbena gibanja, alternativno delovanje, produkcija in kulturno umetniško ustvarjanje bomo z apliciranjem na primeru nekdanje tovarne Rog povezali z njihovo vlogo v celotnem procesu revitalizacije.

Ključne besede: alternativni prostor, produkcija, avtonomnost, namembnost prostora, Center sodobnih umetnosti – Rog.

Revitalization of the Rog factory - preservation of artistic and cultural spaces.

The former Rog factory premises became an autonomous cultural centre by being occupied by active social movements and subcultures. Active users of the former Rog factory gave a purposeful use to the abandoned premises and changed them into art and living squats. Members mostly deal with the problem of the disappearance of public space and the question of whether it will maintain its alternative and autonomous production. Public spaces are becoming public-private spaces which no longer offer such a degree of autonomy, in the same way as the concept of spatial justice is being lost. The revitalization of the former Rog factory will replace its alternative production with the Centre of Contemporary Arts – Rog in the centre of Ljubljana. Preservation of the existing cultural production is in the interest of the active former factory Rog users, but the realisation of the Centre of Contemporary Arts project leads in a different direction as it limits cultural and artistic practises. Terms such as subculture, social movements, alternative operation, production and cultural-artistic creation will be, by applying to the case of former Rog factory, linked to their role in the whole process of revitalization.

Key words: alternative premises, production, autonomy, use of premises, Centre of Contemporary Arts – Rog.

KAZALO

1 UVOD	6
1.1 Metodologija.....	8
2 TOVARNA ROG – kronološka umestitev.....	8
3 TOVARNA ROG – konceptualna umestitev	9
3.1 Prostor in njegove (upo)rabe	9
3.1.1 (Ne)materialne vrednosti: Rog kot industrijska kulturna dediščina	11
3.1.2 Avtonomizacija prostora.....	11
3.1.3 Namembnost in osmišljanje prostora.....	13
3.1.3.1 Subkulturna gibanja in alternativa.....	15
3.1.3.2 Umetnost in ateljejestvo.....	16
3.2 Rogovci – (ne)stalni naseljenci tovarne Rog.....	18
3.2.1 Začasni uporabniki.....	18
3.2.2 Produkcija TEMP.....	19
4 REVITALIZACIJA.....	20
4.1 Prvi poskusi oživljanja.....	20
4.2. Mestni načrtovalci kulture	22
4.2.1 Center sodobnih umetnosti – Rog.....	23
4.3 Ohranitev obstoječe kulturne produkcije.....	25
4.3.1 Rogovci in njihova vloga v procesu revitalizacije	29
5 SKLEP.....	31
6 LITERATURA.....	36

1 UVOD

Zapuščeni in prazni objekti v središču Ljubljane kličejo k ponovni oživitvi. V diplomskem delu je polje raziskave nekdanja tovarna Rog, ki je popoln prikaz, zakaj je zapuščen in prazen objekt zanimiv za različne oblike alternativnega delovanja. Poleg lastne iniciative in produkcije skrbijo tudi za ohranjanje avtentičnosti uporabljenih prostorov. Tovarna Rog je prostor, kjer živi alternativno in kulturno umetniško ustvarjanje. Je prizorišče avtonomnega delovanja, kjer so posamezniki prostor samoiniciativno ponovno prebudili.

Zapuščen prostor, ki je propadal vrsto let, je zanimiv za obravnavo, saj skozi analizo spoznamo zgodovino nekdanje tovarne Rog in njeno trenutno delovanje kot tudi usodo, ki ji jo pišejo mestni načrtovalci kulture. Tovarna Rog združuje koncept kulturnega in umetniškega ustvarjanja kot tudi bivalni koncept; torej ko govorimo o nekdanji tovarni Rog govorimo o skvotu. Zasedba prostora oziroma skvotiranje ni novodoben pojav. Večji poudarek pri tovarni Rog je na umetniškem skvotu, v katerem se prepletajo različne oblike kulturnega izražanja. Začasni uporabniki prostorov prihajajo iz heterogenih socialnih okolij (izbrisani, likovniki, glasbeniki, priseljenci, brezdomci, mladostniki ...) in skupaj iščejo odgovore na družbena vprašanja, vprašanja migracij in avtonomnih prostorov. Glede na to, da je število uporabnikov je večje kot število stanovalcev, vsem pa je skupno to, da so v prostor posegali legalno. Prostor, ki je skozi dolgoletno propadanje postal avtentičen in združuje vrsto različnih ustvarjalcev, se je v letu 2007 pričel boriti proti idejnemu projektu Mestne občine Ljubljana. Želja Mestne občine Ljubljana je, da se vzpostavi nov odnos do umetnosti in se postavi novo izhodišče za razvoj kulture v mestu. Center sodobnih umetnosti – Rog bi tako postal stičišče umetnosti v samem središču Ljubljane.

Med uporabniki stare tovarne Rog in Mestno občino Ljubljana prihaja do nasprotovanj in različnih pogledov na vizijo razvoja opuščenih prostorov. S projektom Center sodobnih umetnosti – Rog želijo Rogovci Mestni občini Ljubljana in širši javnosti upravičiti svoje dejavnosti in obstoj. Trdijo, da mesto dejansko postaja podjetje, ki proizvaja atomizirane posameznike in preprečuje izražanje različnih kultur, udejanjanje družbene pravičnosti, delovanje alternativnih načinov proizvodnje in zadovoljevanja potreb. Njihov način bivanja in umetniškega izražanja naj bi bil obravnavan kot kriminaliteta, vandalizem, balkanizem ali eksces. Zaradi drugačnosti jih pogosto spremlja budno oko inšpekcij, podvrženi so določenim

sankcijam, čeprav le želijo prazen prostor zapolniti z avtonomijo in ustvarjalnostjo. Trdijo, da je alienacija značilnost mest, umetnost je njen protistrup. Odprtost in ustvarjalna raba javnih prostorov zagotavlja pluralnost in ponuja možnost družbenih sprememb (Tovarna Rog 2008, 190–191). Uresničitev projekta revitalizacije tovarne Rog bi postala mejnik v razmišljanju in odnosu družbe do alternativnih oblik kulturnega izražanja.

V diplomskem delu bom najprej predstavila zgodovino nekdanje tovarne Rog ter se nato oprla na pojme in teoretični vidik, s katerimi v veliki meri povezujemo nekdanjo tovarno Rog. Spoznali pa bomo tudi začetke dejavnosti v tovarni Rog in začetne poskuse oživitve prostorov. Nato se bom v nadaljevanju dodobra spoznala z idejnim projektom mestnih načrtovalcev kulture ter Centrom sodobnih umetnosti – Rog, podatke za analizo sem pridobila z Mestne občine Ljubljana z oddelka za kulturo. Nazadnje pa bom s pomočjo podatkov, ki sem jih pridobila preko nestrukturiranega intervjuja v mesecu avgustu (z upoštevanjem neformalnih dejanj) aktivnih članov nekdanje tovarne Rog – Rogovcev, prikazala njihovo mnenje oziroma pogled na projekt revitalizacije tovarne Rog. Skozi neformalne pogovore in dejanja Rogovcev bom lahko analizirala njihovo delovanje v Rogu in namenčasne uporabe prostorov.

V prostorih nekdanje tovarne Rog določene socialne aktivnosti že potekajo, vendar: ali bi jih lahko prenovljeni Center sodobnih umetnosti – Rog ohranil in medsebojno uskladi? Mestni načrtovalci kulture želijo prostorsko neizkoriščenost s sodelovanjem kreativne industrije rešiti na inovativen način. Želja aktivnih uporabnikov pa je, da bi aplikacija projekta in revitalizacija stavbe stremela k ohranitvi alternativne produkcije in alternativnega prostora.

Raziskovalna vprašanja, ki si jih zastavljam v diplomskem delu so predvsem problem neizkoriščenosti javnega prostora ter s tem možen propad in odmik od avtonomnega prostora ter alternativnega kulturno umetniškega ustvarjanja. Glede na idejni projekt Centra sodobnih umetnosti – Rog me zanima ali bo prevladal zasebni kapitalski interes ali javni prostor kulture. Navsezadnje pa me zanima, kako se bo oziroma ali se bo nekdanja tovarna Rog s pomočjo kulture revitalizirala?

1.1 Metodologija

Za prikaz predmeta in problema diplomskega dela se bomo opirali na tiskane vire, predvsem na uradno dostopno dokumentacijo. Pomembni so predvsem podatki o idejnem projektu revitalizacije nekdanje tovarne Rog, pridobljeni s strani Mestne občine Ljubljana z oddelka za kulturo Republike Slovenije. Za boljši vpogled v aktualno problematiko si bomo pomagali z video dokumentacijo in internetnimi viri.

V pomoč poleg primarnih virov bo video dokumentacija in pa nestrukturirani intervju, ki je bil izveden v avgustu 2013 s petimi aktivnimi člani nekdanje tovarne Rog. Pri tem sem upoštevala tudi neformalna dejanja in aktivnosti udeležencev. Metoda preučevanja bo torej vključevala tudi opazovanja z udeležbo. Tako bom na podlagi kombinacije pridobljenih dokumentiranih virov, z odgovori in mnenji aktivnih uporabnikov prostorov nekdanje tovarne Rog ter predstavniki Mestne občine Ljubljana, analizirala obstoječe stanje in poizkusila najti odgovore na zastavljena vprašanja. Prednost nestrukturiranega intervjuja je predvsem v tem, da daje intervjuvancu možnost prostega odgovora in ni vezan na nek določen odgovor. V poštev bi prišel tudi polstrukturiran intervju, vendar sem glede na polje raziskave želela vključiti predvsem neformalnost pogovorov in dejanj.

Teoretični del zajema pojme (alternativa, subkultura, družbeno gibanje, kreativnost, avtonomni prostori ipd.), preko katerih bom obravnavala polje raziskave ter v drugem delu diplomskega dela na podlagi pridobljenih empiričnih podatkov naredila analizo ter odgovorila na raziskovalna vprašanja.

2 TOVARNA ROG – kronološka umestitev

Nekdanja tovarna Rog stoji na mestu, kjer je bilo v 18. stoletju Šempetrsko predmestje. Zgodovina industrijske dejavnosti sega v zadnjo četrtino 19. stoletja, ko je Ivan Janež leta 1871 kupil pašno zemljišče ter sezidal pritlično strojarno. Nato je na njenem mestu leta 1879 zgradil opečnato tovarniško poslopje, ki je bilo tedaj največje v Ljubljani. Proizvodnja se je kasneje le še večala in zaradi industrijske dejavnosti se je objekt tako popolnoma vklopil v okolico (Second Chance). Proizvodnja je leta 1900 doživela razcvet. Tovarno je takrat kupil Carl Pollak, jo povečala ter posodobil. Usnjene izdelke so začeli izvažati v evropske države. Leta 1951 so tovarno nacionalizirali. Usnjarstvo so nadomestili z izdelavo koles, ki je trajala

vse do leta 1991. Ob zaprtju tovarne so se pojavila številna vprašanja in razprave o ureditvi opuščenega prostora. Izdelane so bile iztočnice za zaščito tovarniških prostorov, saj je bilo ugotovljeno, da je tovarna Rog pomemben del slovenske industrijske dediščine. Tovarna Rog je bila leta 1998 začasno spomeniško zaščitena. Kasneje jo je odkupila Mestna občina Ljubljana, ki ima, kot bomo v nadaljevanju analize videli, z njo ambiciozne načrte (Enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem). Mestna občina Ljubljana je zaradi razlogov, ki so povezani z lastniškimi špekulacijami in privatizacijskimi postopki, tovarno Rog prepustila več kot desetletnemu propadanju (Beznec in Kurnik 2009, 184).

3 TOVARNA ROG – konceptualna umestitev

Polje raziskave je nekdanja tovarna Rog, ki se nahaja na bregu Ljubljanice na koncu Trubarjeva ceste. Po zasedbi zapuščenih prostorov je postala kulturno avtonomno središče družbenih gibanj in subkultur. Propad tovarne je posameznikom ponudil čudovito priložnost, da začasno zasežejo prazne prostore. Aktivna zasedba jih je vodila v skupni projekt soustvarjanja drugačnih prostorskih razsežnosti in ohranitev kulturne produkcije. Skozi konceptualni pregled nekdanje tovarne Rog se bom osredotočila na zagon in željo ohranitve začasnih rabe prostorov tovarne Rog. Nekdanje tovarna Rog je družbena in kulturna dediščina, ki hkrati vključuje elemente umetnosti, kulture, kreativnosti, avtonomnosti in alternativnosti. Vključevanje in povezovanje posameznikov, prebivalcev in nasploh vseh zainteresiranih daje nekdanji tovarni Rog še dodatno vrednost pristnosti in verodostojnosti.

3.1 Prostor in njegove (upo)rabe

Alternativa že kako preživi, ne rabi ji veliko. Toda stvari se pokažejo kot problematične, ko pogledamo financiranje t. i. neodvisnih, ko »neodvisni« nimajo prostorov in osnovne infrastrukture ... Gledano skozi to perspektivo problem postane precej širši. Kajti če državne in mestne strukture niso sposobne prepoznati za svoje niti tiste, ki jih takoj potrebujejo za svojo promocijo, potem je stanje res alarmantno (Zadnikar v Bibič 2003, 15).

S problemom uporabe prostora se alternativna kultura srečuje že zelo dolgo časa. Bratko Bibič pravi, da ima t. i. prostorski problem zunaj institucionalne kulturne produkcije v Ljubljani daljšo zgodovino, ki sega v 70. in 80. leta (Bibič 2003, 15). Primer nekdanje tovarne

Rog je borba za urbani prostor, to je, kot pravi Drago Kos v *Racionalnosti neformalnih prostorov*, borba za prostorsko umestitev. Ima relativno veliko število alternativnih kulturno-socialnih skupin, ki se pri svojem delovanju srečujejo z velikimi eksistenčnimi oziroma prostorskimi težavami, kar pa v velikih urbanih aglomeracijah ni nekaj presenetljivega. Večina zagovornikov zasedbe prostora poudarja, da kulturniške skupine delujejo v neustreznih prostorskih pogojih in da je to zadosten razlog za njihovo dejanje. Omeni, da alternativni kulturni prostor vnaša nove vsebine v mestni prostor in da je kot alternativa dominantni/elitni kulturi. Potrebno je razumeti, da gre za poizkus fizične umestitve v drugačne socialne in kulturniške prakse, ki so v precejšni meri neodvisne od formalnih institucionalnih vzorcev družbenega delovanja (Kos 1993, 208–210).

Poleg ideje (začasne) rabe prostorov za kulturno, umetnostno in avtonomno ustvarjanje, se, ko govorimo o tovarni Rog, pojavi tudi ideja bivalnega koncepta. Torej imamo poleg umetniških in kulturnih prostorov tudi bivalni prostor. Ko govorimo o bivalnem konceptu, moramo razumeti razliko med zasedbo praznega prostora v urbanem okolju in zasedbo zaradi stanovanjske krize. Zasedba prostora v urbanem okolju je izbira posameznika. Posameznik se torej odloči, da odide od doma in se (z vrstniki) vseli v prazno hišo. V to ga lahko vodi iskanje samega sebe, družbeno gibanje, subkultura ali pa ustvarjanje avtonomnega prostora. Zasedba prostora zaradi stanovanjske krize ima drugačen pomen. Lahko povzamemo Srno Mandič, ki pravi, da je primerno, cenovno dosegljivo in dostopno stanovanje splošno priznано kot temeljna sestavina življenja v miru, varnosti in dostojanstvu kot treh temeljnih človekovih pravic (Mandič 1999, 28). Vsakdo ima pravico, ne glede na premoženje, raso, zdravstveni položaj ipd. do prostora, kjer bi živel v miru, nemoteno in dostojanstveno. Srna Mandič omeni tudi tiste, ki najbolj občutijo stanovanjsko problematiko, t. i. »ranljivo skupino«. V to skupino spadajo tisti, ki imajo v primerjavi z ostalimi skupinami manj virov, na primer denarja, zvez, informacij in različnih veščin. Zato so tudi slabše opremljeni za tržno tekmo za omejene dobrine in so tako prikrajšani že v izhodiščnem položaju (Mandič 1999, 5).

Kadar govorimo o takšni ali drugačni zasedbi prostora, govorimo o skvoterstvu¹. Tako nekdanjo tovarno Rog povezujemo z bivalnim skvotom kot tudi umetniškim skvotom. V večji meri govorimo o umetniškem skvotu, saj je večina začasnih uporabnikov nekdanje tovarne

¹ Besede skvoterstvo ne najdemo v Slovarju Slovenskega knjižnega jezika, v splošni rabi se uporablja beseda skvot, ki pa je izpeljana iz angleške besede »squat« kar pa v angleško-slovenskem slovarju pomeni naselitev brez dovoljenja. Torej skvoter oziroma skvoterica je posameznik, ki se v zapuščene prostore vseli brez dovoljenja.

Rog in ne tamkajšnjih stanovalcev. Skvotiranje je politično dejanje, avtonomno gibanje. Tak način življenja je tako subkultura kot tudi kontrakultura. Skvoterstva ne smemo povezovati le s političnimi dejavnostmi, ampak tudi s kulturnim ustvarjanjem in umetniškimi praksami. Pomembno vlogo pa ima tudi socialna vloga, saj so v večini prevzeli vlogo t. i. socialnih centrov, ki ljudem omogočijo ne le prenočišča, temveč tudi hrano, oskrbo, obleke in druge podobne stvari (Trampuš 2002). Ideja ohranitve prostora za izražanje avtonomije, kulture, umetnosti povezuje posameznike in spodbuja interesne dejavnosti. Potrebno jo je le logično nadgraditi.

3.1.1 (Ne)materialne vrednosti: Rog kot industrijska kulturna dediščina

Materialne vrednosti so fizične kulturne dediščine, medtem ko so nematerialne vrednosti bolj nejasne in neopredeljene. Bourdieu pravi, da kulturni kapital najdemo v različnih oblikah nematerialnih vrednosti. Kulturni kapital obstaja v objektiviziranem, utelešenem in institucionaliziranem stanju (Bourdieu v Uršič 2011a, 9).

Industrijska kulturna dediščina je materialna vrednost. Postane lahko gospodarski kapital, če jo uporabimo v fizični obliki in jo predstavimo kot turistično in kulturno ponudbo mesta. S postopki trženja določen objekt spremenimo v ekonomski kapital in ga ekonomsko revitaliziramo. Nematerialne vrednosti pa prav tako lahko povezujemo s kulturnim kapitalom, saj ta uteleša posameznika s svojimi osebnostnimi značilnostmi in razmišljanjem. Posameznik izhaja iz določenega okolja in se izoblikuje skupaj s socializacijo (Uršič 2011a, 9). Glede na to, da povezujemo vpliv posameznika z nematerialnimi vrednostmi, povezujemo tudi vzpostavljanje kulturne in družbene raznolikosti, kar pa je, kot pravi Jacobs (Jacobs v Uršič 2011a, 10), za razvoj mesta ključnega pomena. Potrebno se je zavedati, kot pravi Matjaž Uršič, da so pomembne tako materialne kot tudi nematerialne vrednosti. Upoštevati moramo fizične in družbene povezave, saj se lahko ravno zaradi neupoštevanja zgodi, da se družbeno-kulturni elementi ne morejo vzpostaviti v novo urbano strukturo (Uršič 2011a, 10).

3.1.2 Avtonomizacija prostora

Dolgoletno propadanje nekdanje tovarne Rog in želja po vzpostavitvi kulturnega delovanja v središču Ljubljane je pripeljalo do ideje o odprtju avtonomnega prostora. Določenim posameznikom in skupinam se je ponudil nov prostor vidnosti in srečanj. Opuščeni prostori so postali generator in tesno polje za spreminjanje produkcijskih paradigem. Mnoge uporabnike

je združeval takratni boj proti obliki ekspropriacije² v samostojni Sloveniji, proti izbrisu skoraj odstotka prebivalstva iz registra stalnih prebivalcev. Desna nacionalna oblast je skušala uvesti vrsto neoliberalnih reform, mobilizirala izbrisane in druge manjšine in zaostrovala nadzor nad kulturno produkcijo. Začetna strategija zasedbe prostorov je delovala na konceptu začasne rabe prostora za nove institucije umetniške, kulturne in socialne produkcije, po institucijah valorizacije nematerialnih produkcij³ (Beznec in Kurnik 2009, 184). Avtonomni prostor ustvarja na določen (večinoma avtentičen) način umetnost, s katero vidno izrazi svoje stališče.

Številne skupine posameznikov, ki se odločijo za podoben način ustvarjanja, tvorijo avtonomni prostor. Kot generacijski dogodek nam pove nekaj o kulturi, posameznikih in ustvarjalnem duhu ter položaju mladih. Lahko rečemo, da je za odprtje avtonomnih prostorov kriva skvoterska narava, kar pomeni, da so ljudje imeli vizijo, žal pa ne denarja, kaj šele prostora. Avtonomni prostor je prostor, ki se bori proti temelju moderne politične konstitucije, je kot boj z globalnimi razmerami, v katerem so tisti z manj lastnine manj svobodni (Smrke 2011).

Nekdanja tovarna Rog je tako postala čudovita priložnost tako za umetniška kot tudi aktivistična srečanja. Ideja o odprtju in revitalizaciji prostorov je pripeljala do naključnih prepletov alternativnih skupin, umetnikov, aktivistov, arhitektov ..., ki so prostore uporabili za družabne, izobraževalne, prireditvene in koncertne namene. Delovanje Roga je privabilo različne posameznike in številne raznolike družbene in kulturne institucije, ki so prostore namenili uporabi začasnih kulturno umetniških produkcij. Odprtje novega avtonomnega prostora je bil tako odgovor na naraščajoč nadzor nad produkcijo ter oblikami rabe in izmenjave (tako v zasebnih kot tudi javnih institucijah) in s tem nad produkcijo političnih subjektivitet. Rog je želel postati tako svobodna produkcija kot tudi institucija skupnega. Z zasedbo in reanimacijo nekdanje tovarne Rog je bila jasno izražena izbira mobiliziranega kolektivnega upora, radikalen prelom, prekinitvev in subverzija deteritorializirajočih in reteritorializirajočih oblastnih depozitov v »podjetju Ljubljana«. Prostori tovarne Rog so tako

² ekspropriacija -e ž (á) uraden odvzem lastninske pravice v korist družbe; razlastitev, razlašanje: ekspropriacija za gradnjo ceste; oddelek za ekspropriacijo, komasacijo in arondacijo zemljišč (Slovar Slovenskega knjižnega jezika 2000).

³ »Ne gre za klasično zasedbo prostora, temveč za začasno spremembo njegove namembnosti. Sedem tisoč kvadratnih metrov velika tovarna ... je bila petnajst let prepuščena propadanju. Dokler MOL ne razvije in začne udeležati jasne strategije za rešitev teh praznih prostorov, jih želimo samoiniciativno odpreti vsem posameznikom in skupinam neprofitnega sektorja za realizacijo neodvisne produkcije s kulturno in družbeno vsebino« (Skupna izjava v Beznec in Kurnik 2009, 184).

po več kot desetletnem samevanju in propadanju ponovno vdihnili življenje. Posamezniki in interesne skupine so si naprej predstavljali zasedbo le kot kratkoročni poskus. Prostorsko-časovna intervencija je želela spodbuditi razpravo o razmerah proizvodnje kognitariata in nasprotovanja negativnim učinkom privatizacije in denacionalizacije (ter tako tudi posledično izginotja javnih prostorov), z namenom artikulacije novih kulturnih in socialnih politik v mestu (Beznec in Kurnik 2009, 181–183). Tako se je v nekdanji tovarni Rog zgodil preporod kulturnega in umetniškega delovanja. Polemike, kako se bo prostor ohranil, pa obstajajo še danes. S strani neodvisnih in neprofitnih kulturno umetniških in alternativno-aktivističnih skupin, ki delujejo v nekdanji tovarni Rog, se sliši glas nestrinjanja z načrti mestnih oblasti. Ne eni, ne drugi pa ne najdejo skupnega jezika za rešitev težav.

3.1.3 Namembnost in osmišljanje prostora

»Rog je torej moment, v katerem je šla začasno konstituirana skupnost korak naprej s tem, da je vpeljala prostor kot nujno sredstvo produkcije« (Piškur 2006, 16).

Javni prostori se spreminjajo, reproducirajo, rekonstruirajo in hkrati hrepenijo tudi po uporabi za kulturno ustvarjanje. Močno vlogo imajo družbena gibanja in interesne skupine, ki vplivajo na spremembe v družbi in posledično tudi na prostor. Prostor, ki ga zasežejo posamezniki oziroma si ga prisvojijo za določen čas, da tam različne oblike alternativnega ustvarjanja ponovno zaživijo in dobijo določeno vrednost, postane alternativni prostor. Tovarna Rog je eden od takih prostorov, za katerega se predvsem mlade alternativne skupine za izražanje umetniške in kulturne prakse borijo že vrsto let.

Alternativni prostor nudi večjo odprtost uporabnikom kot privatizirani javni prostor. Heterogenost in interaktivnost je ključnega pomena in v urban način življenja vnaša inovativnost ter družbeno kritičnost. Alternativni prostor mladim predstavlja mesto, kjer pričnejo vzpostavljati prakse, ki temeljijo na aktivnosti in odprtosti članov in kjer imajo možnost samoupravljanja kot tudi samo vrednotenja. Vzpostaviti želijo nove institucije, ki bi jim omogočile alternativno produkcijo. Ob enem pa bi ravno začasna raba prostora vzpostavila t. i. kontinuum med komunikacijo in organizacijo. Primeri urbanih družbenih gibanj (analiza Castellsa v razpravi *The City and the Grassroots*⁴) so kolektivni odgovor na

⁴ Castellsove analize urbanih neredov so pokazale, da namesto formalnega urbanega reda, ki ni sposoben rešiti akumuliranih problemov, nastopi nov neformalni red: »ko množica spozna, da so prej veljavne omejitve odpovedale, sama vzpostavi svoja lastna pravila ravnanja« (Castells v Kos 167).

nefleksibilnost prostora, ki uporablja veliko različnih strategij za spreminjanje obstoječega formalnega institucionalnega reda. Podamo lahko primer *delovanja od znotraj* kot premišljeno »zasedbo institucij« in pa primer z *zapiranjem navzven*, ki pomeni, da se s homogenizacijo določenega relativno omejenega prostora poizkušajo obvarovati pred agresivnimi tujimi institucijami, ki dominirajo v njihovem okolju. Castells omeni urbano krizo, ki jo definira kot dejansko nesposobnost rigidno formaliziranega urbanega sistema, da odgovori na izzive, ki jih pred njega postavljajo t. i. novi akterji v zgodovini kot tudi v družbi (Castells v Kos 1993, 167–168).

Urbanost kot način življenja je ena izmed pogosto citiranih in najbolj kritiziranih konceptualnih idej. Izpostavlja temeljni vprašanji o dvojnem pomenu prostorskega. Prvo je: v kolikšni meri je dejansko prostor proizvod družbe; in drugo: v kolikšni meri je dejavnik njenega delovanja (Uršič in Hočevár 2007, 19). Urbano je posebna izkušnja bivanja v prostoru, značilnost je gostota in heterogenost družbenih odnosov, kulturnih in političnih praks. Urbano tako proizvaja javne prostore, saj vsebuje potencial inovativnih praks, izkušenj in življenjskih stilov (Tovarna Rog 2008, 190). Alternativni prostor in začasno zasedbo prostorov nekdanje tovarne Rog lahko povežemo z nefleksibilnostjo ter upravljanjem in njegovo uporabo. Začasna raba prostora v zasnovi razkriva, da ni zgolj le taktika v kontekstu do skrajno pristranskih oblasti, ampak je njen mehanizem. Rekonstrukcija v skupni prostor postane v bistvu obramba javne sfere. Vloga začasnih uporabnikov (nekdanje tovarne Rog) je bila zagotovitev javnega prostora in s tem organiziranje temelja skupnega⁵ (Bez nec in Kurnik 2009, 185). Začasna raba prostora tako zagotovi nove aktivnosti in oblike samoupravljanja ter poskrbi za razvoj alternativnih produkcij oziroma institucij. Takšen način uporabe začasnega (alternativnega) prostora ohrani vrednost avtonomnega delovanja kulture in ne daje prednosti zasebnemu kapitalskemu interesu (Dodig-Sodnik 2002). Namembnost prostora in njena začasna raba je za aktivne uporabnike nekdanje tovarne Rog izredno pomembna, saj se v prostoru odvija družbeno življenje. Je aktivni dejavnik družbenih odnosov. Družba proizvaja lasten prostor, ki je preplet dominantnega pojmovanja prostora in pa prostorskih izkušenj posameznikov. Zmanjšuje se zagotavljanje prostorske pravičnosti. Uporabniki nekdanje tovarne Rog se tako borijo za javne prostore, s tem pa se borijo za večjo družbeno pravičnost (Tovarna Rog 2008, 190).

⁵ »Želimo deliti ideje in pridobljeno znanje o tem, kako prakse začasne rabe, potrebe po njih in njihova aktualizacija lahko pomenijo pomemben precedens za drugačno reciklacijo, regeneracijo in fleksibilnost kulturnih in produkcijskih prostorov v urbanih okoljih, ki so dobrodejna za mesta, njihove svete in depreviligrane skupnosti« (Nova v Bez nec in Kurnik 2009, 185).

3.1.3.1 Subkulturna gibanja in alternativa

Pojem alternative se pretežno nanaša na delovanje (alternativnih) družbenih skupin, ki nasprotujejo dominantni kulturi in njeni ideologiji. Razumemo jo kot kulturo, ki je bolj ali manj v opozicijskem odnosu do dominantne kulture (različne vrednote, ideologija). Alternativno kulturo zajemajo predvsem določene družbene skupine oziroma subkulture, ki s svojim delovanjem izražajo nestrinjanje prevladujoči hegemoniji. Za razumevanje alternativne kulture ter alternative na splošno se v delu osredotočamo predvsem na mladinska gibanja oziroma subkulture in subkulture scene, ki jih apliciramo na polje raziskave, torej tovarno Rog.

Ko govorimo o subkulturi, govorimo o obliki kulture, ki se vzpostavi v družbeni skupini. Subkultura je v podrejenem položaju do dominantne oziroma prevladujoče kulture in je pojem, s katerim opredelimo posebno obliko kulture (Debeljak in drugi 2002, 352). Subkulture so manjše strukture znotraj razrednih struktur v družbi. Imajo sestavine, ki jih z razrednimi strukturami povezujejo, a se morajo obenem tudi razlikovati. Subkulture razvijejo lasten (po navadi opozicijski) odnos do dominantne kulture in kulturne oblasti v družbi. So družbeno gibanje, ki označuje manjše skupine, ki se izoblikujejo ob določenih skupinskih aktivnosti, ki kažejo predvsem enako zanimanje, mišljenje. Tako se razvije razpoznavna identiteta, ki se razlikuje od dominantne kulture (Ogrinc v Brake 1984, 213–214). Brake pravi, da subkulture že samo z lastnim obstojem dajo slutiti obstoj alternativnih oblik kulturnega izražanja, ki odsevajo kulturniško pluralnost v kulturi, za katero se zdi, da dominira članom družbe. Obstojata torej tam, kjer je oblika organiziranega in priznanega prepleta vrednot ter obnašanja in delovanja. Mike Brake prav tako pravi, da imajo subkulture vseobsegajoči odnos do dominantne kulture, ki se ji nikakor ni mogoče izogniti zaradi njene prodornosti. Vedeti moramo, da je v pripadnost subkulture nujno vključena pripadnost razredni kulturi, lahko je njen podaljšek ali pa ji nasprotuje. Obstaja pa tudi čista subkultura s t. i. osrednjimi zanimanji. To je opisal W. B. Miller (Miller v Brake 1984, 22) kot področja in zadeve, ki zahtevajo močno razširjeno in nenehno pozornost ter obenem visoko stopnjo čustvene angažiranosti. Subkultura se razlikuje tako po starostnih, generacijskih spremenljivkah kot tudi po razrednosti. Na podlagi teh spremenljivk lahko vanjo vključimo koncept mladinske subkulture, ki jo poljudno označimo kot pojem mladinske kulture. Mladinska kultura ima, ne glede na razrednost, vsekakor v določeni meri opraviti s kompleksno raznolikostjo mladostniških in mladostnih subkultur, katere zajemajo različne

življenjske stile (Brake 1984, 22–23). Razlikujemo tri dokaj različne tipe mladinskih gibanj, ki jih Gregor Tomc navaja v knjigi Cooltura (Tomc v Poštrak 2002, 157). To so subkulture (*mladinske subkulture* so tista gibanja mladih, ki oblikujejo predvsem svoje lastne oblike ustvarjanja in življenjskega stila), subpolitike (*mladinske subpolitike* razvijajo lastne oblike političnega prepričanja in delovanja) in kontrakture (*kontrakultura* želi subkulture in *subpolitike* združiti v enotno držo). Mladinsko kulturo in družbeno gibanje tako v najširšem smislu povezujemo z alternativnim delovanjem. Alternativno delovanje ustvarja presečišče umetnosti kulture in zabave. Korda pravi, da se pojem umetnosti dotika neposredne ustvarjalnosti, s tem pa tudi ekonomije oziroma sredstev in prostorov za proizvodnjo kulturnih dobrin. Kultura je polje transakcij; politike, upravljanja proizvodnih sredstev in boj za javna sredstva. Izraz subkultura pa uporabljamo za imenovanje konkretnega pojava (Korda 2008, 31).

Alternativne oblike kot produkcija življenja so postale tolerirane in se jih je dojemalo kot izjeme. Povzročale naj bi prakse lokaliziranega upora, identitetne politike in vertikalnost v odnosu z državo. Pojmovanje alternativne kulture, življenjskih stilov, manjšin in identitet je torej doprinesla vključitev v sistem multikulturalizma. Ta je dovoljeval specifične izraze različnosti, ki pa niso ogrožali mašinerije družbene reprodukcije kapitala (Beznec in Kurnik 2009, 183). Koncept alternativnega družbenega gibanja lahko razumemo kot idejo in željo po avtonomnem delovanju in hkrati po ohranitvi in rabi prostora za izvajanje umetniških in kulturnih praks.

3.1.3.2 Umetnost in ateljejestvo

Vse človeške skupnosti poznajo estetsko ustvarjalnost, vendar v njej prevladuje ideološka, utilitarna ali kakšna druga vloga. Od renesanse dalje pa se v evropskem kulturnem prostoru oblikuje krog ustvarjalcev, ki svoje estetsko delovanje ocenjujejo predvsem po estetskih kriterijih. Novonastala umetnost se legitimira s teorijo L'art pour l'art, njeni zagovorniki pa so prepričani, da je vzvišena nad prostorom in časom, v katerem nastaja (Debeljak in drugi 2002, 353).

V zgodnji modernosti se je oblikovala nekakšna razpoka med umetnostjo in kulturo, estetski ustvarjalci so meje umetnosti lahko vzpostavljali le do določene meje svoje kulture. V

prehodu iz 19. v 20. stoletje pa se je umetnost (bolje rečeno en njen del), kulturi zoperstavila. Po eni strani se še vedno podreja splošnemu okusu in konvencijam skupnosti ter želi pri tem proizvajati lepoto in želi biti zabavna. Obenem pa želi biti tudi modernizirana in šokantna ter se zoperstavljati obstoječi kulturi (Tomec v Debeljak in drugi 2002, 126).

Danes je vse več umetniških projektov, razstav, nastopov ipd., ki se umeščajo v umetnost. Ustvarjalci in umetniki želijo preko svojih umetniških praks predvsem aktivno delovati v družbi z razvojem kreativnosti in razvojem kulture, ki je človeku imanentna, tako kot politika in življenje, delovanje in boj. Marta Gregorič pravi, da če so umetniške prakse vpete v človekovo življenje, v boj, delovanje in ustvarjanje, potem takem prehajajo bele zidove galerij, filmska platna in liste papirjev in puščajo nepričakovane drobne sledi na številnih področjih našega ustvarjanja. Umetnost si vzame sama prostor tam, kjer ga potrebuje, vsili dialog tam, kjer se je prekinil in zamrl. Poseže z neposrednostjo in začasnostjo, hkrati pa ostaja vse prisotna in nenehno evocira⁶ nova postajanja (Gregorič 2006a, 21). Umetnost, umetniške prakse in kreativnost so prisotne na ulicah, zidovih, a vseeno potrebujejo nek avtonomen prostor. Pomembno je, da se umetniško-kreativnemu delovanju in ustvarjanju omogoči prostor, kjer bo mogoč nadaljnji razvoj. V nadaljevanju se bomo bolje spoznali z idejnim projektom Center sodobnih umetnosti – Rog, kjer bodo nekateri prostori namenjeni ateljejem. Ponudili bodo ateljeje za umetniške prakse (tekstil, moda, fotografija, video ipd.), ki bodo lahko med seboj povezovali različne sodobne kulturne umetniške prakse. Možnost bivalnih ateljejev pa bo tujim umetnikom omogočila, da bodo v času bivanja in obiska Ljubljane v ateljejih poleg ustvarjanja tudi prenočili (Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo 2013a).

Ohranjaje umetnosti in kulturne produkcije, produkcije alternative in avtonomije, kot jo danes poznamo v tovarni Rog, pa v veliki meri Center sodobnih umetnosti – Rog izključuje. Začasni uporabniki tovarne Rog bodo izrinjeni, s tem pa si bo primorana alternativna produkcija poiskati nov avtonomni prostor.

⁶ evocirati -am dov. in nedov. (i) knjiž. v spominu oživiti, priklicati v spomin: evocirati dogodke iz študentskih let (Slovar Slovenskega knjižnega jezika 2000).

3.2 Rogovci – (ne)stalni naseljenci tovarne Rog

»Rogovec je človek, ki se nahaja v Rogu. Vsak Rogovec je pravi Rogovec. V trenutku, ko izstopi iz Roga, ni več Rogovec. To je definicija neposredno glede na prostor. Rog določa« (Tovarna Rog).

3.2.1 Začasni uporabniki

Zavzemanje za prostor temelji na samoorganizaciji, obenem deluje kot kaos, ki pa to ni. Zunanjemu opazovalcu se zdi, da poteka vse samoumevno in kaotično, vendar Rogovci trdijo, da gre vse v pravo smer. V tovarni Rog se dejansko dela, produkcija temelji predvsem na praksi in ne na teoriji. Prostor je namenjen samoizpopolnjevanju, srečevanju novih ljudi, ki si medsebojno pomagajo in se dopolnjujejo. Različne kreativne discipline se medsebojno povezuje. Ob množici ljudi, ki prihaja in odhaja, se v prostoru rojevajo novi odnosi in prostor tako daje potencial in rezultate.

Celoten koncept Rogovcev in njihova interpretacija uporabe prostora nekdanje tovarne je širjenje ideje o ohranitvi alternativne produkcije, s poudarkom na začasni uporabi prostora. Pravijo, da začasnost omogoča pretok ljudi iz različnih socialnih okolij, različnimi znanji in umetniškimi nagnjenji. Začasnost je koncept, ki se spreminja po potrebi in zahteva hitrejši odziv. Zagovorniki koncepta začasnosti so gibljivejši in nedeterminirani. Ne zadajajo si dolgoročnih ciljev, ker ni mogoče predvideti, če se bodo v začasnosti uporabe prostorov lahko realizirali. Začasnost je nov način teritorialne posesivnosti. Uporabniki tovarne Rog so ljudje, ki so se zaradi različnih razlogov in stališč odločili za ta prostor. Vsem pa je skupno to, da jih je prostor prepričal s svojo fascinantnostjo in avtentičnostjo in tudi zato, ker ponuja toliko različnih možnosti izražanja. Rog s svojo brez hierarhično strukturo omogoča posebno obliko odnosov med ljudmi, materiali, stvaritvami ipd. Skupnost deluje kot raznolikost ras, poklicev, aktivnosti, izobrazbe ..., vseeno pa ohranja in vzpostavlja življenje brez negativnega priokusa kot je rasizem, diskriminacija in hierarhija. Namen in uporaba prostora je uživanje mesta. To je prostor skupnega ustvarjanja, samoorganizacije ter samouveljavitve, ki pa ponuja kreativno-alternativno in intelektualno delovanje. Tovarna Rog ima svoj medialab, ki zrcali socialno realnost njenih prebivalcev. Med Rogovci obstaja iniciativa za lastni medij, ki bi pripomogel k povezanosti lokalne skupnosti in dogajanju v Rogu in okoli njega. Z njim bi se zmanjšala možnost enostranske interpretacije javnih medijev o namenu alternativne produkcije v tovarni Rog. Aktivni člani želijo imeti tudi svoj Rog radio, ki bi skupnosti

omogočil, da bi njihov glas povzel dogajanja v nekdanji tovarni Rog. Pri tem bi bil enako kritičen tako do negativnih pojavov kot tudi do pozitivnega delovanja znotraj skupnosti. Lahko pa trdimo, da je Rog medij sam po sebi, tako navzven kot tudi navznoter (Vanja 2013; Sabina 2013; Peter 2013; Tomaž 2013).

Ko se v tovarni Rog sprehodimo mimo »praznih« prostorov, lahko vidimo aktivne člane pri njihovem delu in ustvarjalnosti. Zavedajo se začasnosti prostora, vendar poudarjajo, da je pomembna njegova namembnost. Potreben je prostor, kjer se združujejo naključni ustvarjalci, umetnik, plesalci, grafitarji ipd. in tako delujejo in ustvarjajo nove razsežnosti. Ustvarili so prostor, ki nudi neodvisno produkcijo kulturnih in socialnih vsebin. Prostori so odprti in namenjeni vsakomur, kar pa bo vprašljivo, ko se bo realiziral idejni projekt Center sodobnih umetnosti – Rog. Aktivno zasedbo nekdanje tovarne Rog kot idejo ohranitve alternativne produkcije povezujemo z neformalno produkcijo TEMP, ki bo pokazatelj želje in ohranitve javnega prostora ter pomembnostičasne rabe Rogovcev.

3.2.2 Produkcija TEMP

Vloga, ki jo ima neformalna produkcija TEMP, ki je ena od pobudnikov zasedbe, revitalizacije in ohranitve kulturnega delovanja Rog (skupaj z drugimi skupinami, posamezniki in društvi), je izredno pomembna. TEMP je društvo, ki ječasna neformalna produkcija, ki svoj čas in prostor zavzema na različne načine. Posamezniki delujejo asociativno in končnega produkta ne ločujejo glede na avtorstvo. Organizacija se želi v vsaki akciji dematerializirati in distancirati od samih akterjev in se prenesti v polje akcije, tako fizične kot tudi diskurzivne (Piškur 2006, 14). Delovanje posameznikov prikazuje problematiko izginjanja javnega prostora. Ravno s takšno vzpostavitevijo samoiniciativne mreže se pojavijo skupine, ki so ključne za dano situacijo v trenutnem času, da postavijo temelj kritičnim vsebinam drugačnega mišljenja in delujejo na drugi strani oblasti.

Mateja Gregorčič v razpravi Rog – presenečenje, s katerih rojijo maltitude, omeni, da je TEMP kot neformalna produkcija in samoorganizirana mreža delovnih skupin in posameznikov pripravljala akcijo o alternativah v Ljubljani. Zaživela je diskusija o realnih možnostih za vzpostavljanje javnih prostorov v Ljubljani, ki bi omogočali alternativne in avtonomne javne prostore. S tem bi se ravno tako pojavilo mreženje in kanaliziranje vseh ustvarjalnih potencialov, ki so jim postfordistične enklave zaprle prostor izražanja (Gregorčič 2006, 8). Produkcija, ki je vzpostavljala TEMP, je mreža prepleta umetnosti in aktivizma, je

možnost spodbujanja posameznikov in posameznic, da prebudijo mišljenje in se povežejo v kolektivno zavest. Realizirali so idejo in ustvarili spletno stran, kjer bi si potencialni skvoter ali skvoterca lahko izbrala oziroma ogledala zapuščeno stavbo in se preko spleta lahko tudi povezala z zainteresirano zasedbo in alternativno izrabo javnega prostora (Gregorčič 2006, 8). V tujini je način iskanja skvotov preko spletne strani mogoč že dlje časa. Primer, ki ga omenja Tanja Dodig – Sodnik je treba omeniti zaradi našega nazadnjaštva pri alternativni kulturi. V Angliji na spletni strani obveščajo in svetujejo⁷ »novopečnim« skvoterjem, kako lahko povsem legalno zasedejo prostore prazne stavbe (Dodig - Sodnik 2002). Odprtost in pozitivna naravnost alternativni kulturi bi omogočila dobrobit prebivalcem Ljubljane. Omogočila bi večji pregled nad alternativnim delovanjem in umetniškimi praksami ter tako (bodočim) posameznikom omogočila večji dostop.

4 REVITALIZACIJA

4.1 Prvi poskusi oživljanja

Ko je tovarna Rog v devetdesetih letih prejšnjega stoletja zaključila s proizvodnjo koles, je bila uporaba prostorov prepovedana. Nekateri posamezniki, predstavniki alternativne kulture, so skušali pridobiti dovoljenje za začasno oživitev prostorov. Kulturno prebujanje naj bi se začelo s sodelovanjem italijanskega disidenta, profesorja Antonia Negrija. V opuščenih prostorih naj bi se vrstile razstave vseh projektov, povezanih s prebujanjem tovarne Rog. Pozneje pa bi prostor odprl svoja vrata društvom, skupinam in kulturnim produkcijam, ki bi dobile začasni prostor za izvedbo programov (Gačič 2006).

Težava je nastala, ko je bila ideja o oživitvi nekdanje tovarne zavrnjena. Razlogov za zavrnitev predloga, (ki so jih navedli pol ure pred otvoritvijo) je bilo več, pravi Nuša Dolgan. V začetku je bila njihovi ideji naklonjena. Po podrobni predstavitvi projekta in tehtnem premisleku se je odločila, da sodelovanja ne odobri, ker je bil objekt v zelo slabem stanju. Za izvedbo projekta bi bilo potrebno ozvočenje, električna napeljava, električna napeljava v opuščeni tovarni pa ni ustrezala varnostnim standardom. Nihče ni želel prevzeti odgovornosti za odobritev uporabe prostorov. Okoliški stanovalci so nasprotovali, da bi prostore v nekdanji tovarni Rog oddajali za razne umetniške projekte. Omenjali so, da v bližini ne želijo imeti t. i. nove Metelkove, tako da je bilo razlogov za zavrnitev sodelovanja

⁷ Advisory service for squatters, dostopno preko: <http://www.squatter.org.uk/>

kar nekaj (Dolgan v Gačič 2006). Posamezniki in interesne skupine pa se niso ustavili in so se borili za oživitev prostora. Prostore so očistili, pobelili in tudi zavarovali, s tem pa se je ideja o oživitvi tovarne Rog končno realizirala⁸. Prostor je odprl svoja vrata vsem skupinam, ki bi družbeno, politično, kritično in aktivistično delovanje preselile v razpadajočo in mistično tovarno Rog.

Začasno zasedbo nekdanje tovarne Rog opisujejo, da se špekulira v zvezi s prodajo praznih prostorov, ki jih mesto prepušča propadanju, saj s tem občina doseže najnižjo ceno objekta, ki pa v resnici ni v nikogaršnjem interesu. Zanimivo je samo zemljišče, ki je s propadlim objektom dostopno po nižji ceni (Košir v Gačič 2006). Prav tako pravi študent Emil Jurcan, da so z debato o začasni rabi praznih prostorov in z akcijo v Rogu želeli pokazati, da je možno v treh dneh iz tega prostora narediti takšen prostor, ki zadošča minimalnim tehničnim standardom. (Jurcan v Gačič 2006).

V Ljubljani je opazno pretiravanje v cenah nepremičnin, tako bi bilo logično pričakovati prostorsko stisko, vendar je glede na veliko število vseeno absurdno veliko praznih prostorov prepuščenih propadanju. Takšna situacija je predvsem rezultat denacionalizacije ter delovanja nepremičninskih lobijev. Še zmeraj ne obstaja mehanizem, ki bi reguliral to situacijo in spodbujal k rešitvam, saj je po naši zakonodaji zasebna lastnina pred interesi skupnosti. Razvoj mesta in stanovanjsko problematiko pa v praksi prej kot urbanizem rešuje tržna politika (Žmavc v Gačič 2006).

Tovarna Rog se je najprej spremenila v umetniški skvot. V ospredje je postavljena želja po ohranitvi kulturnega in umetniškega prostora in je osnovna funkcija namembnosti prostora. Ljudje so se odločili, da bodo prostor aktivirali, nato pa ga celo začasno zavzeli. Video dokumentacija RTV Slovenija iz leta 2009 prikazuje, kako je prišlo do vzpostavitve in realizacije multikulturnega in socialnega programa. Vsi uporabniki nekdanje tovarne Rog se zavedajo, da so prostori namenjeni začasni uporabi. Koncept začasnosti pomeni, da se v prostoru, ki nima trenutne uporabne funkcije, izvajajo aktivnosti, ki lahko mestu in uporabnikom doprinesejo korist. Lastniku praznega prostora oziroma stavbe začasnost

⁸ »Cilj je začasna uporaba Roga kot delovnega prostora za vsakogar, ki potrebuje prostor za neprofitno delovanje ali ustvarjanje in to vse dokler MOL ne določi jasne strategije za reševanje problematike tega prostora in jo začne izvajati« (Žmavc v Gačič 2006).

pomeni korist, saj alternativni uporabniki prostor vzdržujejo in mu dajejo uporabnost. Umetniški skvot jim nudi organiziranje nekomercialnih skupin, koncertov, dogodkov, ki bi jih v drugačnih okoliščinah težko izvajali. Prostor s takšnim načinom delovanja dobi dodatno vrednost. Pretočnost ljudi daje avtentičnost umetnosti, ki jo posameznik izvaja. Prostori so se spremenili v Socialni center, galerije, plesne prostore, prostore cirkulacije, studio vizualnih umetnosti itn. Uporabnikom in obiskovalcem omogočajo pretok misli in jim dajejo nov zagon ustvarjalnosti in kreativnosti. Umetniški skvot je pomemben zaradi osnovne socialne funkcije – povezovanja ljudi med seboj (RTV SLO 2009).

Ko govorimo o projektu revitalizacije tovarne Rog, ne smemo pozabiti tudi bivalnega skvota. Prostor nima elektrike in v mrzlih dneh je tam nemogoče spati, kaj šele delati. Vroči dnevi so bolj prijazni, takrat prebivalci spijo celo na strehah. Kljub nemogočim bivanjskim pogojem je Rog postal zatočišče in izhod v sili ljudem, ki nimajo stalnega prebivališča (RTV SLO 2009).

4.2. Mestni načrtovalci kulture

Nekdanja tovarna Rog predstavlja eno ključnih industrijskih dediščin v osrčju Ljubljane. Potrebna je tako arhitekturne kot funkcionalne prenove. Ideja o revitalizaciji je vključena v strategijo razvoja in fizične ureditve prostora mesta Ljubljana. Prenova temelji na oživljanju mestnega središča in ohranjanju kulturne dediščine, ki vsekakor pripomore k ohranjanju socialno kulturnih interesnih skupin in njenih posameznikov. Osnovni cilj prenove je tako splošen kot tudi poseben. Posebni cilj je usmerjen v specifično pozitiven del gospodarjenja z razpoložljivim prostorom in obstoječo naselbinsko ter stavbno dediščino. Matjaž Uršič pravi, da je namen (večine) projektov kulturne prenove v mestnih središčih vzpostaviti podlago za nadaljnjo ekonomsko rast mesta. Program prenove je usmerjeni predvsem k gradnji novih muzejev, galerij in kulturno umetniških servisov. Z njihovimi storitvami in izdelki bi mesto pridobilo določene kvalitete, s katerimi bi postalo konkurenčno sorodnim mestom. Nekateri primeri prenove mestnih območji niso zaživel v skladu s pričakovanji. Vprašanje je, ali je bila med prenovo uporabljena primerna renovacijska strategija. Zavedati se moramo, da prav tako ni popolnoma jasno, kakšne bodo posledice prenove na delovanje mesta, družbeno strukturo ter lokalno skupnost. Prenova lahko zmanjšuje stopnjo kulturne raznolikosti in tudi zavira širše revitalizacijske procese (Uršič 2011a, 8).

Potreben je premislek, ali je projekt, ki ga imajo v mislih t. i. mestni načrtovalci kulture, zaradi njegove ambicioznosti res možen. Pridobitev nove kulturne infrastrukture, kot je Center za sodobno umetnost – Rog, lahko potencialno doprinese h kulturni in kreativni industriji, vendar le z aktivno udeležbo umetnikov in kulturnikov. Brez prisotnih ustvarjalcev umetnostne in kulturne institucije ne bo. Matjaž Uršič pojasnjuje, da so si načrtovalci kulture tovarno Rog zamislili kot sredstvo urbane revitalizacije in ekonomske regeneracije mesta. Projekt predvideva obnovo degradiranih površin za namen kreativnih industrij. Občinski načrti in model, oblikovan s strani javno-zasebnega partnerstva, naj bi glavno stavbo nekdanjega industrijskega kompleksa Rog preoblikoval v Center sodobnih umetnosti – Rog. Vključeval bi razstavne prostore, proizvodni center, rezidenčne prostore, izobraževani prostor za umetniške študije in tudi umetniške trgovine. Nekomercialni prostori bi se mešali s komercialnimi, kar pomeni, da bi vključevali trgovine, parkirna mesta, stanovanja, gostinske lokale, hotele ipd. Poudarja, da bi bila souporaba prostora 60:40 v korist zasebnih komercialnih prostorov.

V letu 2007 se je Mestna občina Ljubljana lotila intenzivne prenove oziroma revitalizacije tovarne Rog. Naslednje leto (2008) je bil za prenovo območja Rog (po izvedbi postopka javnega in urbanističnega natečaja) izbran predlog mešane mehiško-slovenske skupine arhitektov, imenovan MX-SI. Projekt naj bi degradiral nad 51.7000 m² za namen kreativnih industrij. Glavna stavba tovarne Rog pa bi se prelevila v Center sodobnih umetnosti. Tovarna Rog ima pomemben družbeno-ekonomski potencial. Uspešno združuje zaščiteno industrijsko dediščino in novo arhitekturo (Uršič 2011a, 8–10).

Če smo se prej spraševali, kako bo umetnost, kultura in kreativnost dobila svoj prostor pod soncem, se moramo zdaj vprašati, ali ni namen revitalizacije tovarne Rog s strani Mestne občine Ljubljana le ekonomska regeneracija. Kakšna je investicijska namera Centra sodobnih umetnosti – Rog in kakšni so posredni razlogi. Predvsem nas zanima namen in cilj idejnega projekta.

4.2.1 Center sodobnih umetnosti – Rog

Projekt Center sodobnih umetnosti – Rog je trenutno v fazi idejne zasnove realizacije. Podatki o analizi potreb za revitalizacijo nekdanje tovarne Rog in za vzpostavitev Centra sodobnih umetnosti – Rog so bili pridobljeni na Oddelku za kulturo Republike Slovenije. S strani Jerneje Batič sem prejela Programsko nalogo Center Rog in dokument Center Rog,

identifikacije investicijskega projekta (novelacija). Pilotski projekt za bodoči Center Rog & mesto in kultura in Predlog akta o javnem zasebnem partnerstvu za izvedbo projekta center sodobnih umetnosti – Rog je bil tudi predstavljen na predavanjih sociologinje in urbanistke Lie Ghilardi. Podrobni podatki o projektu pa so bili pridobljeni s strani Mestne občine Ljubljana z oddelka za kulturo v sodelovanju s projektno ekipo Second Chance.

Zakaj je Mestna občina Ljubljana za Center sodobnih umetnosti izbrala ravno nekdanjo tovarno Rog pa v programski nalogi Center Rog Oddelek za kulturo Republike Slovenije pojasnjuje, da so se leta 2007 posvetili projektu ureditve območja nekdanje tovarne Rog. Vse od leta 1991, ko je bila opuščena proizvodnja koles, pa do leta 2002, ko je Mestna občina Ljubljana kupila tovarno, so se odvijale razprave o ureditvi in prihodnosti tega območja. Pravijo, da je nov namen tovarne Rog, da za nove kulturne potrebe mesta predstavlja tako edinstven način kot tudi priložnost za predrugačenje pogleda na ta del mesta (Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo 2013a). Jerneja Batič pravi, da bo prostor ustvarjalno-umetniško žarišče, ki bo s svojim delovanjem omogočil razvoj ustvarjalnih dejavnosti. Posamezniki tako iz Slovenije kot tujine naj bi imeli možnost povezovanja preko umetniških praks. Center sodobnih umetnosti Rog bi deloval kot produkcijski, razstavni, izobraževalni in družabni prostor. Oblikovalcem in arhitektom naj bi ponujal vstop na trg dela ter naj bi vzpostavljajal povezave med ustvarjalci tako v Sloveniji kot tudi v tujini. Center sodobnih umetnosti bi na ta način promoviral slovensko ustvarjalnost. S tem naj bi bil vzpostavljen nov odnos do umetnosti in kreativnosti (Batič v Teržan 2012). Idejna zasnova projekta je, da bo Center sodobnih umetnosti povezoval proizvodne, laboratorijske in izobraževalne programe za likovne umetnike, arhitekta in oblikovalce. Ljubljana naj bi tako pridobila prostor, kjer bo središče ustvarjalnih industrij s prostori, ki bodo namenjeni tako raziskovanju kot tudi načrtovanju, proizvodnji in izobraževanju. Stavba nekdanje tovarne Rog bo v celoti obnovljena, ohranjena bo v prvotni obliki, vendar pa bo dobila zastekljen prizidek, kjer naj bi bili zunanji hodniki, tovarno in osebno dvigalo ter stopnišče (Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo 2013a).

V PSPN (SWOT) analizi za potrebe revitalizacije nekdanje tovarne Rog z vzpostavitvijo Centra sodobnih umetnosti Rog, je velik poudarek na ohranitvi umetnosti (vendar določeni) v nekdanji tovarni Rog. Snovalci projekta poudarjajo, da se zavedajo, da bodo naleteli na kritike in nestrinjanja tako s strani uporabnikov, upraviteljev, izvajalcev in bližnjih stanovalcev, saj ne bodo v hipu prepoznali potenciala novega središča in v njem ne bodo znali uživati. Zato bo

potrebno vgraditi nekaj časa. V lokaciji in povezavi z mestnim jedrom ne moremo najti nobene šibke točke. Celoten projekt obnove naj bi segal proti doslej še ne vključenemu delu do Ambroževega trga. Predvidena je povezava z novim mostom do Cukrarne, kar naj bi podaljšalo obe živahni nabrežji s Poljanskim nabrežjem in Petkovškovim nabrežjem vse do Rozmanove. Center sodobnih umetnosti – Rog naj bi bil tista točka na zemljevidu Ljubljane, ki bo odprla povezavo z Metelkovo, s Staro mestno elektrarno in načrtovanim zasebnim centrom umetnosti na Šmartinski. V drugem loku pa bo segla do načrtovanih treh umetniških akademij na Roški – v navdušenem pričakovanju so poimenovali ta novi zamah v matriki »Ljubljanska umetniška milja« (Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo 2013c).

4.3 Ohranitev obstoječe kulturne produkcije

Velikopotezni načrt prenove naj bi zapolnil obstoječe pomanjkljivosti v kulturni infrastrukturi ponudbi, pripomogel bi pridobiti večji in sodoben razstavni prostor in s tem omogočil več projektov. Bil bi spodbuda kreativni industriji, saj naj bi center Rog v bodoče predstavljal vezni člen med umetnostjo in kreativnostjo na eni strani ter gospodarstvom na drugi, poudarek pa naj bi bil na oblikovanju in arhitekturi. Namen je zagotovitev produkcijskih prostorov, zlasti ateljejev. Z vsem naštetim bi prišlo do kultivacije celotnega območja ob nekdanji tovarni in Ljubljanci ter do širitve centra. Vprašanje pa je, koliko ambicij zmore mestna kulturna politika (Grilc v Pišek 2012).

Kritik na za nekatere preveč ambiciozen projekt prenove tovarne Rog je kar nekaj. Mednarodna priznana strokovnjakinja s področja prostorskega mapiranja in strateškega kulturnega načrtovanja pravi, da bi moral Rog rasti bolj organsko. Osredotočiti bi se morali na vse tisto, kar se tam že dogaja. Problem tako velikih prostorov je, kot pravi, da premestijo originalno kreativnost kam drugam, novim umetnikom pa tako otežijo uporabo prostorov zaradi najemnin, vzdrževanja in pravic (Ghilardi v Pišek 2012). Poleg Lie Ghilardi je potrebno omeniti še Betrama Schultza, revitalizatorja, ki je družbenik nemškega podjetja MIB AG. To je razvojno podjetje, najbolj znano po revitalizaciji starih industrijskih objektov v Leipzigu in Nürnbergu, hkrati pa predstavnik projekta Second Chance. Betram Schultze pravi, da je projekt revitalizacije prevelik in da Ljubljana morda ne potrebuje tako velikih razstavnih prostorov. Dodaja, da je pomembno vprašanje, kaj Ljubljana želi doseči z razvojem Roga. Ali želi imeti lokalne umetnike ali razstavne prostore za mednarodne umetnike. Kombinacija obojega bi bila po njegovem mnenju najboljša izbira, saj bi lokalni

umetniki dobili poceni prostore, razstavnici pa bi bili namenjeni tudi umetnikom v Rogu (Schultze v Gole 2012). Vseeno pa ostaja želja, da se Rog ohrani kot odprt prostor, namenjen neprofitnim dejavnostim. Mogoče bi bilo bolj zanesljivo in mestu prijaznejše, da bi projekt, ki je v delujoči fazi (začasna uporabnost tovarne Rog), nadgradili⁹.

Analiza za potrebe revitalizacije nekdanje tovarne Rog potrjuje, da v izboru področij vizualne umetnosti, arhitekture in oblikovanja Slovenci najdemo podlago za nacionalno samozavest. Strinjajo se, da je mogoče reči, da je za to, da kritiška in teoretska refleksija ne dohaja produkcije, delno kriva neustreznost prostora oziroma neurejene razmere. Ravno zaradi neustreznosti se določena predavanja, srečevanja in izmenjava misli ne uspejo izvršiti. Ravno ta slabost je odgovor na potrebe, ki jih zagovarjajo izvajalci projekta Centra sodobnih umetnosti Rog (Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo 2013c).

Center Rog bo tako raziskovalni, izobraževalni, razstavni in družabni prostor, ki bo posvečen vizualni umetnosti, arhitekturi in oblikovanju in njihovem medsebojnem povezovanju (strateškem, gospodarskem in izobraževalnem). Mestna občina Ljubljana ima v Centru Rog namen sodelovanja z zasebnimi in javnimi izobraževalnimi ustanovami za izvajanje izobraževalnih programov, ki bodo del študijskega kurikulumu. Povezovali bi se študentje različnih fakultet in akademij. Želja je vzpostaviti dinamičen center, z možnostjo uporabe ateljejev na podlagi razpisov. Tako bi lahko ateljeje hkrati uporabljali ustvarjalci, ki ne bi delovali v Rogu. Možna bo tako izposoja in namen opreme. Izvajala se bodo tudi neformalna izobraževanja za potrebe ustvarjalcev. Center sodobnih umetnosti bi vzpostavil nove modele povezovanja med ustvarjalci, ki bi omogočali kompleksnejše in ambicioznejše projekte (Uršič, 2011b). Tako lahko pogledamo, kakšni so razlogi investicijske namere Mestne občine Ljubljana in pomen Centra Rog za razvoj Ljubljane:

- vnesti nove ustvarjalne vsebine v ta del mesta, in sicer s področij umetnosti, arhitekture in oblikovanja;

⁹ »Mesto ne potrebuje še ene lepe stavbe, prazne vsebin. Še manj potrebuje ograjeno, več let samevajoče gradbišče (četudi je začasno spremenjeno v parkirišče), kar je glede na pomanjkanje sredstev za izvedbo projekta realističen scenarij. Nujno pa potrebuje prostore, v katerih bodo prebivalci mesta lahko zadovoljevali svoje potrebe. Namesto trošenja denarja za nespametne projekte, naj MOL denar raje preusmeri k obstoječim izraženim potrebam skupnosti. Med drugim naj z ureditvijo osnovne infrastrukture ter pogojev za delovanje omogoči (še) kakovostnejše izvajanje vseh raznolikih aktivnosti in iniciativ, ki tvorijo kompleksno in pisano tvorbo na območju bivše tovarne Rog« (Aktivni uporabniki bivše tovarne Rog 2013).

- vzpostaviti nov vsebinsko poln center v vzhodnem delu središča mesta, ki bo prijazen prebivalcem in obiskovalcem, jih spodbujal h komunikaciji, participaciji in pluralnosti;
- omogočiti razvoj ustvarjalnih dejavnosti in kreativnih industrij v povezovanju različnih umetniških praks in ustanov, nevladnih organizacij in posameznikov iz Slovenije in tujine (kompleks tovarne Rog bo deloval kot razpoložljiv proizvodni, izobraževalni in družabni prostor komunikacije in sodelovanja med uporabniki in javnostjo);
- zaokrožiti povezavo med starim mestnim jedrom, avtonomnim kulturnim centrom Metelkovo, predvidenim likovnim razstaviščem v Cukrarni in načrtovanim kompleksom umetniških akademij;
- ohraniti objekt kulturne dediščine;
- promovirati slovensko ustvarjalnost na področjih umetnosti, oblikovanja in arhitekture;
- zagotoviti podporno okolje mladim generacijam arhitektov in oblikovalcev;
- zagotoviti prostore za različne kulturne programe;
- omogočiti razvoj prestolnice;
- izboljšati turistično atraktivnost prestolnice;
- dvigniti standard družbenega okolja.

Namen celotne investicije je revitalizirati nekdanjo tovarno in ji vzpostaviti ustvarjalno stičišče umetnikov ter ji omogočiti razvoj ustvarjalnih dejavnosti. Cilj bodočega projekta pa je rekonstrukcija in pridobitev 5.432,04 m² tlorisnih površin, preurediti tovarniško dvorišče v večnamenski javni park in izgradnja parkirne garaže (Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo 2013a).

Kako bo ambiciozni načrt prenove nekdanje tovarne Rog omogočil kulturno delovanje aktivnim uporabnikom, pa je v končnem poročilu analize projekta Centra sodobnih umetnosti Matjaž Uršič navedel, da Mestna občina Ljubljana načrtuje, da bodo sedanji uporabniki nekdanje tovarne Rog imeli enake možnosti kot vsi ostali. Vendar bodo morali biti dejavni na področju vizualne umetnosti, oblikovanja ali arhitekture in bodo izbrani na podlagi razpisa (Uršič, 2011b). Rogovci bodo torej imeli možnost ustvarjalnega izražanja, vendar ne na način, kot so ga vajeni. Centra sodobnih umetnosti – Rog ne bo mogoče uporabljati kar tako, potrebno se bo udeležiti razpisa za točno določeno področje umetnosti. Projekt Second

Chance, ki sodeluje z vsebinskim razvojem nekdanje tovarne Rog, pa je v okviru projekta pripravil in razvil vsebine, programe ter tako izvedel številne delavnice, okrogle mize in posvetovanja. Namen je razvijati in preizkušati delovanje bodočega projekta, tako so tudi pridobili komentarje posameznikov, ki Center sodobnih umetnosti – Rog zagovarjajo:

Center Rog je pozitiven projekt, saj obstoječa infrastruktura ne pokriva v zadostni meri niti produkcijskih potreb niti ne nudi zadosten servis. Pomemben del Centra Rog so prav produkcijski prostori. Pri tem Center Rog prinaša novost v razumevanju produkcijskega prostora, saj o ateljeju govori kot o laboratoriju. Povezovanje arhitekture, oblikovanja in umetnosti je v našem prostoru pozitivna novost, saj je interdisciplinarnost oz. povezovanje različnih znanj, praks in disciplin zelo pomembno; pri tem pa ima umetnost lahko ključno vlogo, saj je polje umetnosti tisto, ki je najbolj odprto za povezave in eksperiment (Ožbolt v Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo 2013a).

Ponuditi je treba nekaj, kar naj bi bila alternativa staremu, to je nova, komplementarna dejavnost, za kar smo se tudi na šoli za arhitekturo poskušali zavzemati po zgledu na Grand Atelier v Lyonu. To je ustanova v veliki hali, ki povezuje strokovnjake z različnih področij, da med projekti lahko prihaja do sinergije. Tja lahko prideš s svojim projektom, da ga realiziraš, od gledaliških predstav, arhitekture, do tiskarskih tehnik in podobnega. V tem velikem ateljeju ponujajo storitve in infrastrukturo, tam lahko s sredstvi, ki jih pridobiš na raznih razpisih, in s pomočjo strokovnjakov in prostora, ki je na razpolago, uresničuješ svoje projekte. V primeru Roga gre na vsebinski ravni prvenstveno za proizvodni prostor, kamor bi lahko nekdo prišel s projektom scenografije, kjer bi se potem lahko odvila tudi neka predstava. Skratka, lahko bi šlo za povezovanje z različnimi umetnostmi, ne samo likovnih. V Rogu vidim možnost vzpostavitve prostora kreativnih delavnic in projektov, ki lahko delujejo tudi na tržni osnovi. Tak kreativni atelje se lahko ponuja tudi širšemu, srednjeevropskem prostoru (Gabrijelčič v Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo 2013a).

Idejni projekt je, glede na razpoložljiva sredstva, preobsežen, pravi Schultze. Potrebno je premisliti in se vrniti na pravo pot, saj je Rog priložnost za nekaj prečudovitega in njegovo avtentičnost je potrebno ohraniti. Ljudje naj ponudijo alternative, Mestna občina Ljubljana pa

naj prisluhne in si začrta novo pot, pri kateri mogoče ne bo potreben tako velik finančni vložek (Schultze v Gole 2012). Sredstva je potrebno porabiti za že obstoječe iniciative, torej vlagajmo v to, kar že imamo. Gospodarstvo in zaslužek je pomemben, vendar pa je potreben premislek, kakšno pot si bomo zadali, da bomo do sredstev prišli. Pravilnost zatiranja in onemogočanja alternativne produkcije, ki jo je bojda v Ljubljani ostalo le še malo, ni pravilna rešitev. Združevanje umetnosti v Centru sodobnih umetnosti – Rog ne bi smelo biti določeno le s strani Mestne občine Ljubljana, ampak mora biti izvedeno skupaj z vsemi, katerih se vprašanje oziroma problem dotika.

4.3.1 Rogovci in njihova vloga v procesu revitalizacije

»Rog kot prostor seveda je pomemben, a najbolj pomembni so ljudje, ki notri preživljajo svoj čas« (Nika, RTVSLO 2009).

Ko se uporabniki nekdanje tovarne Rog soočajo z idejo in postopkom realizacije Centra sodobne umetnosti, pravijo, da spremljajo dogajanje »mestnih načrtovalcev kulture« in želijo poudariti, da:

V bivši tovarni Rog dnevno poteka pisan nabor dejavnosti. Te povezujejo Rog v živ in dinamičen organizem, ki je v svojem bistvu heterogen, kontradiktoren in neulovljiv. Ker je takšen, je ves čas v nastajanju in ravno ta proces, ki je hkrati sodelovalen in konflikten, ohranja njegovo vitalnost in s tem ustvarjalnost ter produktivnost. Namen načrtovalcev MOL je žive vsebine v Rogu odstraniti, nato pa po prenovi v očiščen in sterilen prostor naseliti podobne, a pod popolnoma drugačnimi pogoji – takšnimi, ki bodo v prid tistim, ki so že privilegirani, medtem ko bodo drugi, ki so v večini, ponovno potegnili kratko (Aktivni uporabniki bivše tovarne Rog 2013).

Revitalizacija tovarne Rog pri aktivnih uporabnikih torej vzbuja strah, da bodo izgubili mesto svobodnega izražanja. Prostor, takšen kot je, jih vodi v razvojni proces ter jim omogoča produktivnost in ustvarjalnost. Kritični so do vprašanja, kako bo revitalizacija posegla v njihovo delovanje. Ali jim bo prenova dejansko omogočila boljše pogoje za nadaljnje delovanje ali bo le ta namenjena drugim in bo Rogovcem odvzela avtonomijo? Glede na to, da v nekdanji tovarni Rog potekajo raznovrstne alternativnih dejavnosti (predvajanje filmov, koncerti, delavnice, predavanja, gostovanja, akcije ...), ki na inovativen način spodbujajo in

kulturno izpopolnjujejo mestno jedro, bi Ljubljana z njihovo odstranitvijo izgubila del identitete.

V bivši tovarni Rog potekajo številne dejavnosti, ki očitno zadovoljujejo potrebe različnih posameznic in posameznikov in s tem tudi mesta. Dvomimo, da bi drugače že sedem let v nevzdržnih pogojih (denimo brez elektrike) vztrajale in se razvijale različne iniciative in dejavnosti. Vendar pa se te potrebe zadovoljujejo na drugačen način, kot jih predlaga MOL: potekajo samoorganizirano, od spodaj navzgor, tako da uporabniki glede na pestrost družbe (in s tem potreb) rešitve razvijajo in izvajajo sami. Dosedanje izkušnje so potrdile, da je ta pristop pravilen, saj drugače ne bi bili priča tako raznovrstnim vsebinam, ki se odvijajo. Zato Rog pomeni možnost delovanja za raznoliko kulturno in socialno produkcijo, ki drugače nima prostora v mestu. Takšen poseg v prostor tako ne pomeni le nadaljevanja procesa razslojevanja v mestu, temveč tudi politično odločitev – izničenje avtonomnih prostorov in razbijanje legitimnosti političnega, kulturnega in drugega samoorganiziranja. Kriza, ki se ne bo tako zlahka končala, in z njo varčevalni ukrepi ter izginjanje mnogih javnih programov, bodo razmere v mestu zgolj zaostрили in povečali število ljudi, ki svojih raznolikih potreb in vizij ne morejo izpolnjevati znotraj formalnih programov. Zato smo prepričani, da je načrt uničenja enega izmed stičišč, ki ohranja možnosti za razvijanje drugačnih programov, v pričujočih razmerah nadvse nespametna odločitev (Aktivni uporabniki bivše tovarne Rog 2013).

S sredstvi, ki bi jih Mestna občina Ljubljana prejela s strani zasebnega partnerja, bi, poleg Centra sodobnih umetnosti – Rog, gradila tudi nova stanovanja (čeprav je v Ljubljani polno precejšenih praznih stanovanj). Mojca Pišek komentira v razpravi Sanjali bi, elektrike ne bi napeljali, da bi se novi parkirni prostori ponudili alternativnim skupnostim in skvoterjem, da tam parkirajo svojo jekleno lastnino ter si odpočijejo in si malce oddahnejo od svojega kreativnega dela v enem od številnih novih gostinskih lokalov na obrežju mesta (Pišek 2013). Potrebno se je osredotočiti na umetnost in kreativnost delovanja v Centru Sodobnih umetnosti – Rog in se ne toliko vezati ter posluževati ideje zaslužka. Mestna občina Ljubljana ne sme iskati investitorja, ki bi ga zanimal le zaslužek z lokali, stanovanji, parkirišči, trgovinami, temveč je potrebno v prvi vrsti misliti na umetnost, ki bi tako omogočila kulturno rast

delujočih v Rogu kot tudi celotne Ljubljane. Ne smemo pa pozabiti na umetnost in alternativno delovanje.

Opaziti je, da zanimanje za Rogovce in njihovo delovanje ter skrb kam se bodo morali umakniti, kažejo tudi nekateri okoliški stanovalci. Na četrtem srečanju z deležniki (delavnica za prebivalce), kjer so zavedene tudi izjave okoliških stanovalcev, je vidno, da se nekateri ne strinjajo s trenutno situacijo in trenutnim delovanjem Roga. Vendar pa vseeno najdemo tudi nekatere, ki jih skrbi, kaj bi prenova oziroma projekt Centra sodobnih umetnosti – Rog pomenila za trenutne člane tovarne Rog¹⁰.

5 SKLEP

Nekdanja tovarna Rog je industrijska kulturna dediščina, kar ji določa materialno vrednost, na nematerialno vrednost pa gotovo vplivajo aktivni uporabniki nekdanje tovarne Rog, saj so v prostor vključili vrsto različnih kulturnih, umetniških avtonomnih delovanj. Njihovi izdelki predstavljajo nematerialni urbani kulturni kapital, ki bi ga lahko uporabili za revitalizacijo prostora oziroma mesta in s tem nadgradili njegov razvoj. Prihodnost je torej v povezovanju, izmenjavi in sobivanju obeh elementov, tako objektiviziranega kot nematerializiranega kulturnega kapitala. Skozi aktivno delovanje uporabnikov nekdanje tovarne Rog spremljamo povezanost ljudi in željo po alternativnem ter aktivnem upravljanju. Prostor nekdanje tovarne Rog nam ponudi potrebo po vzpostavitvi in postavitvi meja in razvoju nove ideologije. Skozi avtonomijo se določa alternativna produkcija in alternativni prostor. Želja po avtonomnem delovanju daje možnost političnega mišljenja, ki je opozicija dominantni kulturi.

Problem uporabe tradicionalnih javnih prostorov in razumevanje njihovega pomena je skozi analizo v diplomskem delu pokazal, da se Mestna občina Ljubljana poslužuje ideje zasebnega lastništva. Skozi analizo pridemo do vprašanja, zakaj pravzaprav potrebujemo javni prostor? Ključnega pomena za ohranitev javnega prostora je svoboda, vzajemnost, združevanje ter obstoj. Glede na to, da javni prostor izginja, z njim izginjajo tudi vrednote. Javni prostor nadomesti zasebni prostor, ki žal v tolikšni meri ne dopušča svobode izražanja, vzajemnosti, avtonomnega gibanja in ustvarjalno-kreativnega delovanja. Zasebni javni prostor dopušča le

¹⁰ »Starejša gospa, ki živi v neposredni bližini tovarne, je opozorila na socialni problem, ki se bo še povečal, če bodo te ljudi spodili iz prostorov, ki jih sedaj uporabljajo. Izrazila je tudi potrebo po obveščanju sosedov o dogajanju v Rogu. Trdila je, da se v Rogu dogaja ogromno dobrega, za kar okoliški ljudje še niso slišali. Spet drugi so se pritoževali nad hrupom, ki prihaja od tam« (Peterlin in Strle 2011).

določen način izražanja. Različni pogledi, mišljenja, vrednote in ideologije v zasebnem javnem prostoru ostajajo zunaj in se jih ne vnaša v prostor. Skozi analizo alternativnega delovanja in aktivnih članov nekdanje tovarne Rog lahko vidimo, da alternativna kultura predstavlja urbano okolje.

»Rog je izjemen simbol zmožnosti skupin in posameznikov, da vtisnejo lastno kulturno in politično identiteto zoper dominantni in normativni model prevladujočih vrednot in politik. Rog nas nenehno opominja, da je mogoč samo določen način bivanja!« (Tovarna Rog 2008, 191).

Umetniški in bivalni skvot je tovarno Rog ustvaril v prostor poln domišljije in avtentičnosti. Glede na to, da je prostorska namembnost le začasna, se vseeno postavljajo vprašanja po idejnem projektu mestnih načrtovalcev kulture, ki naj bi pripeljal nove in drugačne oblike ustvarjanja in povezovanja. Namembnost prostorov Centra sodobnih umetnosti – Rog je usmerjena v kulturno delovanje in umetnost, vendar skozi analizo vidimo, da se bo to v veliki meri spremenilo. Možnosti realizacije idejnega projekta sta dve: prva je torej, da se Center sodobnih umetnosti ne realizira, kar pomeni:

- da bo nekdanja tovarna Rog prepuščena propadanju ter bo s tem objekt na koncu zaradi slabega vzdrževanja mogoče le še rušiti, s tem pa bi bila uničena kulturna dediščina. Ljubljana bi izgubila priložnost uresničitve prostora za izvedbo kulturnih programov in družbenega središča. V mesto se tako ne bi vnesle ustvarjalne vsebine, zaradi česar ne bi bilo prisotnega umetniškega povezovanja. Neizkoriščen bi bil turistični potencial, ki bi ga ponudila nekdanja tovarna Rog.

V primeru realizacije projekta pa bi se mesto predrugačilo in bi bilo novo izhodišče za kulturni razvoj. Prenova tovarne Rog bi zaokrožila povezavo med starim mestnim jedrom Ljubljane, avtonomnim kulturnim centrom Metelkova, likovnim razstaviščem v prenovljeni Cukrarni in načrtovanim kompleksom umetniških akademij (Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo 2013b).

Rogovci kot aktivni uporabniki tovarne Rog gotovo spadajo pod mladinske subkulture, subpolitike in kontrakulturo (ki želi subkulture in subpolitike združiti v enotno držo). Ključnega pomena je njihovo aktivno delovanje in prizadevanje, da se gradi oziroma poskuša graditi na odnosih, ki temeljijo na enakosti in konsenzu odprtosti. Zaradi začasnosti prostora

pa uporabniki tovarne Rog razpolagajo in ustvarjajo z materiali, ki jih pridobijo tudi z odnosi in informacijami, ki so tam. Tako lahko trdimo, da niso odvisni od denarja in so neprofitna organizacija. Delajo veliko, saj se zavedajo začasnosti bivanja in jim tako čas ne dopušča, da bi prostor lahko pustili nadaljnjemu propadanju kot je to dopustila Mestna občina Ljubljana. Začasna uporaba prostora je (z njihovimi besedami) legitimna. Prostoru dajo namen in uporabno funkcijo.

Ambiciozen projekt je nov idejni projekt Center sodobnih umetnosti – Rog, ki naj bi, kot pravijo na oddelku za kulturo, prinesel novo ustvarjalno žarišče v samem jedru Ljubljane. Ko pogledamo dejavnosti in vsebino Centra sodobnih umetnosti – Rog vidimo, da bo prostore možno uporabljati začasno. Preko razpisa bo dovoljeno uporabljati atelje ali delavnice za obdobje največ treh let. Izvajanje kulturnih dejavnosti pa bo moralo biti v skladu s programsko usmeritvijo, ki jo določa Center sam. Mesto Ljubljana je polno ustvarjalcev, ki hrepenijo po spremembah in opozarjajo, da je v kulturnem mestu velik problem uporaba javnega prostora. Potrebno bi bilo, da bi jim prisluhnili in bi tako skupaj dosegli rešitev, ki bi pripomogla k razvoju kulturnega delovanja v samem središču Ljubljane. Alternativnim uporabnikom tovarne Rog pa bi se tako ponudil kompromis nadaljnjega aktivnega ustvarjanja.

Skozi analizo diplomskega dela vidimo, da se problem javne rabe prostora ne bo uredil, saj bo v primeru nekdanje tovarne Rog izgubljena alternativna podoba in se bo stavba posodobila. Vzpostavljanje novega javnega zasebnega prostora, ki bo nudil kulturno umetniško delovanje, ni napačna smer. Napaka in problem se kaže v odnosu do alternativnega in avtonomnega ustvarjanja, saj če se prostor nekje ukine in se uporabnike »odstrani«, jim je potrebno zagotoviti drug prostor, kjer lahko delujejo. Alternativno produkcijo je potrebno ohraniti, ljudje potrebujejo avtonomen prostor, prostor brez zadržkov in omejitev.

Zato zahtevamo večjo prostorsko pravičnost v mestu. Zahtevamo vzpostavitev posebnih rezidenčnih pravic v mestu, ki niso vezane na državljanski ali drug status, ki obstaja na ravni države. Zahtevamo razširitev koncepta demokracije v mestu, ki ne bi zajemal zgolj uveljavljanja lastnih interesov in predstavništva v institucijah, pač pa svobodo ustvarjanja prostorov, kjer se dogajajo politične inovacije. Zahtevamo stalen in aktiven proces apropiacije v smislu rabe, ne pa lastništva javnih prostorov v mestu. Poleg demokratizacije rabe javnih prostorov zahtevamo bolj inkluzivne procese snovanja in odločanja o prostorski politiki v

mestu. Zahtevamo torej participativno urbanistično planiranje, v katerem bi meščani dejansko sodelovali pri odločanju. Ker ni urbane realnosti brez centra, kjer se zbira vse, kar se lahko rodi v prostoru in je lahko proizvedeno v prostoru, terjamo pravico do mestnega središča. Z ulično zabavo bomo na ljubljanskih ulicah ustvarili začasen javni prostor, na katerem bomo praznovali avtonomno umetniško in politično produkcijo v mestu. Rog ni dovolj! Hočemo mesto! (Tovarna Rog 2008, 191).

Center sodobnih umetnosti – Rog bo omogočil vstop tako tujim kot tudi domačim ustvarjalcem, a vseeno bo izgubil občutek lokalne skupnosti¹¹. Skupni prostor, kjer prebiva in ustvarja veliko število ljudi z drugačnimi interesom in načinom življenja, lahko privede do visoke družbeno-kulturne heterogenosti. Razvoj, ki temelji na globalizacijskem in medmestnem tekmovanju, ni pravilna rešitev za prenovo nekdanje tovarne Rog. Pri revitalizaciji industrijskih območji ne smemo spregledati, da širijo pojmovanje kulturne dediščine na polje nematerialnih vrednosti (Uršič 2011a, 10). Nekdanja tovarna Rog je na podlagi aktivnih uporabnikov pridobila kolektivne izkušnje, širjenje pojmovanja kulturne dediščine z vrednotami, ki niso materialne. Prostor lahko razumemo kot preplet zgodovinskih praks, spominov, zgodb, izkušenj, ustvarjalnosti, kreativnosti, političnosti itn. ki odraža družbeno skupnost prebivalcev Roga in samega mesta Ljubljana.

V tujini, predvsem v evropskih mestih, na podoben način lokalne prostore vodi v slabitev heterogenosti intrumentalizacije nematerialnih vrednosti. Lokalne prostore skušajo ustvariti varne, gospodarsko uspešne in estetsko privlačne in jih za ta namen kulturno higienizirajo. Kulturni in gospodarski razvoj temelji na učinkovitosti modela proizvodnje in potrošnje (Bianchini in Parkinsson v Uršič 2011a, 10–11). Strah in kontradiktornost vseh Rogovcev je torej popolnoma legitimna, saj bi s takšnim načinom revitalizacija nekdanje Tovarne Rog izgubila pomembno lastnost – lastnost miljeja¹². Najbolj ustrezen način revitalizacije bi bil, če bi se pojavilo sožitje. Tako bi hkrati ohranili heterogenost in kulturno vrednost. Nekdanjo tovarno Rog je potrebno revitalizirati s pomočjo kulture in mestni načrtovalci delajo v tej

¹¹ Nerazdelan in nejasen načrt Centra sodobnih umetnosti, lahko pripelje do tega, da se pomembni segmenti družbeno-kulturnih značilnosti, ki so prisotni na trenutni lokaciji, med prenovo nepovratno spremenijo in izgubijo svojo kreativni potencial (Uršič 2011a, 11).

¹² »Če bi prenovili zgolj materialno kulturno dediščino, brez vključevanja obstoječih zmožnosti miljeja, bi uničili del kolektivnega spomina mesta ter vplivali na družbena omrežja in prostorske prakse v lokalni kulturno-umetniški skupnosti, ki je pravzaprav osnova za nadaljnji razvoj kreativnih industrij v Ljubljani« (Uršič 2011a, 11).

smeri, vendar je očitno, da se bolj obračajo proti gospodarski učinkovitosti. Zaradi visokega vložka kapitala pa lahko pride do rezanja drugih javnih kulturnih programov. Skozi podatke, ki so bili pridobljeni s strani Oddelka za kulturo Republike Slovenije ter izjav Rogovcev je vidno, da se vlaga v nove projekte, namesto da bi ohranili in nadgradili, kar v središču Ljubljane deluje že vrsto let. Izguba alternativnega, avtonomnega javnega prostora, pomeni za aktivne uporabnike tovarne Rog kot tudi za obiskovalce in stanovalce izgubo kulturnega in ustvarjalnega momenta. Potreba po javnem prostoru je velika, potreba po Centru sodobnih umetnosti – Rog s strani Mestne občine Ljubljana prav tako, vendar je potrebno Ljubljani ponuditi tako kulturno-ustvarjalno kot tudi alternativno-avtonomno delovanje ter ekonomsko rast.

Pozitivni vidik projekta je vrednotenje kulturne dediščine, dokončna ureditev »zanemarjenih« prostorov in skrb Ljubljane za urbani prostor. Povečala in razširila se bo kulturna ponudba, ohranile pa naj bi se lokalne vrednote in tradicije. Dopolnjevale se bodo kulturne izmenjave in kulturne prakse. Tako bomo prišli do novih virov in dohodkov, novih delovnih mest in rastel bo turizem. Negativni vidik projekta pa je degradacija industrijske kulturne dediščine in ustvarjanje monofunkcionalnih prostorov. Pojavil se bo konflikt med obiskovalci in lokalnim prebivalstvom in izgubil občutek lokalne skupnosti. Spreminja se namembnost javnih urbanih prostorov in lahko se pojavi tetralizacija lokalnih vrednot, ritualov in navad. Pojavijo se lahko tveganja nastanka monosektorske ekonomije, saj bo Center sodobnih umetnosti – Rog lahko v veliki meri odvisen od turizma. Povečale se bodo cene nepremičnin in splošno naraščanje cen zaradi turistifikacije. Zagotovo pa se bo pojavilo zmanjševanje pomena javnih prostorov, kar je v nasprotju z želja aktivnih uporabnikov nekdanje Tovarne Rog (Uršič 2011a, 10).

6 LITERATURA

1. *Advisory service for squatters*. Dostopno prek: <http://www.squatter.org.uk/> (15. avgust 2013).
2. Aktivni uporabniki bivše tovarne Rog 2013. *Izjava aktivnih uporabnikov bivše tovarne Rog ob načrtovanih spremembah projekta*. Dostopno prek: <http://www.njetwork.org/Izjava-aktivnih-uporabnikov-bivse> (13. avgust 2013).
3. Babič, Jasna. 2006. Kultura kamere. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 34 (226): 151–160.
4. Bez nec, Barbara in Andrej Kurnik. 2009. Rezident tujec: izkušnja Roga na margini. *Časopis za kritiko znanosti domišljijo in novo antropologijo* 37 (238): 181–189.
5. Bibič, Bratko. 2003. *Hrup z Metelkove, tranzicije prostorov in kulture v Ljubljani*. Ljubljana: Mirovni inštitut, inštitut za sodobne družbene in politične študije.
6. Castells, Manuel. 1983. *A cross-cultural theory of urban social movements*. London: Ltd 41 Bedford Square.
7. Cviki, Lana. 2010. *Skvoti*. Dostopno prek: <http://pamfil.si/prispevek/skvoti/> (6. avgust 2013).
8. Čopič, Vesna in Gregor Tomc. 1997. *Kulturna politika v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
9. Debeljak, Aleš, Gregor Tomc, Mitja Velikonja in Peter Stankovič. 2002. *Cooltura: uvod v kulturne študije*. Ljubljana: Študentska založba.
10. Dodik-Sodnik, Tanja 2002. »Prvi politični skvot«. *Dnevnik*, 16. julij. Dostopno prek: http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/27323 (13. julij 2013).
11. *Enciklopedija naravne in kulturne dediščine*. Dostopno prek: <http://www.dedi.si/dediscina/366-tovarna-koles-rog> (13. avgust 2013).
12. Fajt, Mateja in Mitja Velikonja. 2006. Ulice govorijo. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 34 (223): 22–29.
13. Fisher, Katrin. 2011. *Analiza transnacionalnega javno-zasebnega partnerstva na področju kulture*. Dostopno prek: http://www.secondchanceproject.si/wpcontent/uploads/Summary-Transnational-PPP-concept_final_SLO.pdf (20. avgust 2013).
14. Fister, Peter. 2003. Prenova ali reurbanizacija mestnih jeder. *AR: arhitektura, raziskave* (1): 12–17.
15. Gačič, Siniša 2006. Skvot med kolesi. Tovarno so zasedli kreativni študentje arhitekture. *Mladina*, 9. april. Dostopno prek: <http://www.mladina.si/96962/> (13. julij 2013).

16. Gregorčič, Marta 2006a. Rog – presenečenja, iz katerih rojijo multitudine. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 34 (223): 7–10.
17. --- 2006b. Umetnost in aktivizem. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 34 (223): 19–21.
18. Gole, Nejc. 2012. Projekt revitalizacije Roga je na napačni poti. *Delo, posel in denar*, 5. marec. Dostopno prek: http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Delo_poseldenar_Schultze_5_3_12.pdf (15. avgust 2013).
19. Hardt, Michael in Antonio Negri. 2005. *Multituda*. Ljubljana: Študentska založba.
20. Kos, Drago. 1993. *Racionalnost neformalnih prostorov*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
21. Kolšek, Peter. 1993. Za avtonomijo kulture. *Sodobnost* 41 (6/7).
22. Mencin Čeplak, Metka. 2002. Mladi in prostori političnosti. *Socialna pedagogika* 6 (3): 239–253.
23. Mandič, Srna. 1999. *Pravica do stanovanja, brezdomstvo in druga stanovanjska tveganja ranljivih skupin*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
24. Mestna občina Ljubljana, Oddelek za kulturo. 2013a. *Programska naloga Center Rog*. Ljubljana: Mestna občina Ljubljana, interno gradivo.
25. --- 2013b. *Center Rog dokument identifikacije investicijskega projekta (novelacija)*. Ljubljana: Mestna občina Ljubljana, interno gradivo.
26. --- 2013c. *PSPN (SWOT) analiza za potrebe revitalizacije nekdanje tovarne Rog z vzpostavitvijo Centra sodobnih umetnosti Rog*. Ljubljana: Mestna občina Ljubljana, interno gradivo.
27. Peter. 2013. Intervju z avtorico. Ljubljana, 5. avgust.
28. Peterlin, Marko in Kaja Strle. 2011 *Poročilo delavnice »Kaj bo z Rogom?«*. Dostopno prek: http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Porocilo_IPOP_Kaj-bo-z-Rogom_FINAL.pdf (13. avgust 2013).
29. Pišek, Mojca. 2012. Center Rog: brez stika s kreativnostjo? *Dnevnik*, 28. februar. Dostopno prek <http://www.dnevnik.si/kultura/1042513200> (15. avgust 2013).
30. --- 2013. Sanjali bi, elektrike ne bi napeljali. *Dnevnik*, 6. avgust. Dostopno prek: <https://www.dnevnik.si/kultura/sanjali-bi-elektrike-ne-bi-napeljali> (15. avgust 2013).
31. Piškur, Bojana. 2006. TEMP v Rogu. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 34 (223): 14–16.
32. Rus, Veljko. 1993. Privatizacija kot sredstvo revitalizacije družbenih dejavnosti. *Teorija in praksa* 30 (1/2): 6–13.

33. Sabina. 2013. Intervju z avtorico. Ljubljana, 5. avgust.
34. *Second Chance*. Dostopno prek: http://www.secondchanceproject.si/wpcontent/uploads/Konservatorski_program_Rog.pdf (13. avgust 2013).
35. ---. Dostopno prek: <http://www.secondchanceproject.si/csu-rog/razvoj> (16. avgust 2013).
36. ---. Dostopno prek: <http://www.secondchanceproject.si/predstavitev-rezultatov-analize-projekta-revitalizacije-tovarne-rog> (17. avgust 2013).
37. *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2000*. Dostopno prek: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> (2. september 2013).
38. Smrke, Jurij. 2011. *Avtonomni prostori – bolj politični od politike*. Dostopno prek: <http://www.park.si/2011/07/avtonomni-prostori-%E2%80%93-bolj-politici-od-politike/> (5. september 2013).
39. Teržan, Vesna. 2012. Laboratorij za kreativne industrije. *Pogledi*, 13. junij. Dostopno prek: <http://www.pogledi.si/druzba/laboratorij-za-kreativne-industrije/> (18. avgust 2013).
40. Tomaž. 2013. Intervju z avtorico. Ljubljana, 5. avgust.
41. *Tovarna Rog*. Dostopno prek: <http://tovarna.org/> (17. avgust 2013).
42. --- 2008. Ustvarjamo nove prostore!. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 37 (238): 190–193.
43. TV Slovenija, 2 program 2009: *Začasna tovarna dokumentarni feljton*, 4. februar. Dostopno prek: <http://ava.rtvsllo.si/predvajaj/zacasna-tovarna-dokumentarni-feljton/ava2.27709073/00:18:31/0:0:0/> (7. avgust 2013).
44. Uršič, Matjaž. 2011a. Tovarna Rog kot sredstvo urbane revitalizacije ali ekonomske regeneracije mesta?: družbeni vidiki prenove nekdanjih industrijskih območij. *Mednarodna revija za teorijo arhitekture* 41 (190–191): 8–11.
45. --- 2011b. *Osnutek zasnove uporabe CSU Rog – analiza fokusnih skupin*. Dostopno prek: <http://www.secondchanceproject.si/raziskave-2> (17. avgust 2013).
46. --- in Marjan Hočevár. 2007. *Protiurbanost kot način življenja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
47. Vanja. 2013. Intervju z avtorico. Ljubljana, 5. avgust.
48. Verlič Christensen, Barbara. 1999. *Revitalizacija mest skozi teorijo vrednostnih razlik*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
49. Vošnjak, Anita in Vanja Brkić. 2013. Roga se bodo lotili v več fazah. *Dnevnik*, 26. julij. Dostopno prek: <http://www.dnevnik.si/ljubljana/roga-se-bodo-lotili-v-vec-fazah> (15. avgust 2013).